

## **РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.: ВПЛИВИ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

В останню чверть XVIII ст. Російська імперія увійшла з уже більш ніж п'ятдесятирічним досвідом прямування шляхом секуляризації, могутній імпульс чому був даний петровськими реформами, що скасували інститут патріаршества. І хоча шлях цей не був прямим, і після смерті Петра I ціла низка нововведень імператора була піддана ревізії, залишалось головне: влада монарха беззаперечно домінувала над владою церкви; підпорядкування церкви державі автоматично передбачало безумовний пріоритет імператорів у регулюванні духовних питань. Є підстави стверджувати, що кожен аспект церковного устрою Південного краю безпосередньо або опосередковано спрямовувався і контролювався особами, які посідали російський престол.

Зрозуміло, що за таких умов великого значення набув той самий суб'єктивний фактор, який деякими авторами XVIII-XIX століть розглядався як чи не єдиний визначальний у тогочасних взаєминах держави та церкви. Для більш глибокого розуміння характеру тих трансформацій, які відбувались у релігійному житті в південному регіоні, є доцільним розглянути ставлення російських вісненосних осіб до релігії і церкви.

Зайнявши престол, Катерина II всіляко намагалась продемонструвати своє релігійне благочестя. Катерина не зволікала з коронацією, прагнучи провести відповідну церемонію якомога швидше після усунення Петра III, оскільки це мало забезпечити їй церковне благословення. Одразу після коронації імператриця здійснила паломництво у Троїцько-Сергіївський монастир і впродовж усього царювання не втрачала нагоди виказати свою побожність [1, с.116,513]. Звідси ж і те показове, а іноді й надмірне, згадування імені Господа як у офіційних, так і особистих паперах (у тому числі й адресованих Г. Потьомкіну) імператриці. Так би мовити, німкеня намагалась стати більшою росіяною, ніж самі росіяни. А простішим, і в той же час дієвим, шляхом для цього була саме демонстрація відданості православ'ю.

Отже, імператриця демонструвала тісний зв'язок із православ'ям. Інше питання, яким був характер цього зв'язку. Катерина не бачила себе служницею церкви. Навпаки, вона воліла називатись "*chef de l'Eglise grecque*" (керівницею грецької церкви) та "*chef de son Eglise*" (керівницею своєї церкви) [1, с.116,513]. І це досить об'єктивно відображало реальну ситуацію в державі. Адже, за висловом А. Амманна, "що Петро Великий розпочав під впливом світогляду німецьких протестантів, було розвинено повною мірою при Катерині" [2, р.290]. Втім, на відміну від Петра I, Катерина II змогла (у тому числі і завдяки тій самій показовій набожності), діючи в дусі освіченого абсолютизму, налагодити взаємини з православною церквою без такого відверто насильницького, демонстративно образливого втручання в справи останньої, яке мало місце в першій чверті XVIII ст.

Завдяки Катерині II виховувався в дусі православ'я і її син, майбутній імператор Павло. Причому наставником його був сам архімандрит Платон, який пізніше займав місце митрополита Московського. Виховання далось взнаки: на відміну від матері, Павло займав престол, будучи глибоко релігійною людиною. Це підкреслювалось переважною більшістю дослідників, які зверталися як до аналізу діяльності, так і до вивчення психології імператора. Разом з тим, відомий російський психіатр, доктор медицини В. Чиж писав, що в душі імператора чудово співіснували найгрубіші забобони і гаряча релігійність [3, с.175]. Приклади забобонності імператора наводить Г. Оболенський [4, с.286]. Д. Поспеловський відмічав, що Павло був глибоко віруючою людиною: не деїстом, як його мати, але і не поверхневим релігійним романтиком, як його наслідник Олександр. Але спільним у нього з Олександром було деяке позаконфесійне ставлення до релігії [5, с.154].

Цілком відповідало релігійно-містичним поглядам Павла I і його уявлення про царську владу, яке, за оцінкою І. Смолича, мало "перебільшене значення" [1, с.117]. Причому перебільшене саме в питанні керівництва духовною справою. Проявом таких поглядів став і Акт про наслідування престолу від 5 квітня 1797 р., згідно з яким імператор проголошувався главою церкви. Ця теза була не декларацією, а констатацією реального співвідношення влади монарха і церкви.

На відміну від Павла, Олександр I не отримав глибокого релігійного виховання. Цей факт, а також надмірне захоплення в другій половині царювання містицизмом, толерантне ставлення до інших конфесій стали приводом для звинувачень імператора багатьма істориками в байдужості до інтересів православної церкви, і навіть у приниженні останньої. Так, Д. Поспеловський писав, що олександрівська епоха була добою крайньої релігійної терпимості в Росії, що не

поширювалась, втім, на православ'я, до якого вищий світ ставився з відвертою зневагою [6, с.156].

Ми не схильні розцінювати ставлення Олександра до православ'я з таких позицій. Дійсно, Олександр I не був таким палким захисником "панівної" віри, як Микола I (з діями якого історики-адепти православ'я і порівнюють олександрівську релігійну політику, і таке порівняння, звичайно, є не на користь Олександра). Але це не означало, що розвиток, підтримка православної церкви випадали з поля зору імператора. Не сталося це хоча б тому, що сама сутність містицизму не виключала необхідності опікування монархом православ'я. Цю сутність досить точно сформулював І. Чистович. У релігійній сфері містицизм полягає у відчутті постійного, живого спілкування з Господом. Базуючись на внутрішньому духовному досвіді і шукаючи одкровення волі Бога не в зовнішньому світі, а у внутрішньому голосі серця, містик вважає церковні таїнства і взагалі всю церковну обрядовість лише символами, які слугують тільки зовнішніми ознаками того чи іншого духовного стану і є лише допоміжним засобом для пробудження в душі того чи іншого настрою. Вони є за своєю сукупністю зовнішньою церквою, яка без церкви внутрішньої так само мертва, як тіло без духу [7, с.153-154].

Отже, православна церква не сприймалась містицизмом як "зайва" інституція. Вона, поряд з іншими, мала виконувати роль "оболонки", тієї самої зовнішньої церкви. Крім того, містики розглядали себе як обраних, а точніше, як обрану меншину, для якої слідування зовнішнім обрядам церкви було лише початковим етапом духовного розвитку. Олександр, як імператор, мав опікуватись не лише цією меншиною, але і рештою своїх підданих. А для цієї "решти" храмова молитва, як і всі обряди, залишалась знаковою, обов'язковою дією.

Характеризуючи діяльність Олександра в релігійній сфері, доречно розглядати її як шукання. Імператор шукав систему поглядів, яка б найбільше гармоніювала з його особистим внутрішнім світом. Але в той же час він шукав і засоби для поширення релігійної ідеології серед населення імперії. І православна церква із цієї системи не випадала.

Зовсім іншим було ставлення до релігії Миколи I. На відміну від свого брата, він не шукав і не хотів шукати альтернативи православ'ю ні для себе, ні для своїх підданих. Православні ієрархи в цьому плані змогли зітхнути з полегшенням – новий імператор своїми діями демонстрував релігійність, відданість церкві. Причому релігійність саме православну. Не можна сказати, що Микола не шукав взагалі. Але ці шукання знаходились не в площині вибору між конфесіями. Пошук імператора зосередився у сфері посилення впливу православної церкви. Інше питання, що вплив цей мав посилюватись по відношенню не до самого Миколи I, але до його підлеглих. Імператор значно більше цікавився покращенням виконання церквою світських, а не духовних функцій.

У цьому контексті слід розглядати і сумнозвісну "теорію офіційної народності", яка була палко сприйнята імператором і стала офіційною ідеологією миколаївської Росії. У тріаді "православ'я, самодержавство, народність" саме "панівна" віра була поставлена на перше місце. Втім, ця формула мала визначати характер освіти населення, а не фіксувала пріоритетне положення церкви щодо глави держави. Реальне співвідношення цих інститутів було відбито у Зводі законів Російської імперії, де містилось положення, позичене з "Духовного регламенту": "Імператор як християнський государ є верховним захисником і хранителем догматів пануючої віри і охоронцем православ'я та всякого у церкві святій благочиння", в примітці до якого позначалось: "У цьому сенсі імператор в Акті про наслідування престолу 1797 р. квітня 5 іменується главою церкви". І. Смолич вважав, що винесення згадки про статус імператора як глави церкви в примітки, а не в основний текст ст. 42 створило деякі "неясності", не давало можливості чітко визначити положення імператора "всередині церкви" та "над церквою" [1, с.135-136]. Але ці "неясності" стали певною проблемою лише значно пізніше, і під час свого правління Микола I однозначно розумів свій беззаперечний пріоритет, поширюючи на церкву ті методи взаємодії, які він застосовував по відношенню до інших інституцій. Жорсткий контроль, особисте втручання чи не в кожне питання, бюрократизація, посилена увага до проблем, пов'язаних із військовою сферою, в повній мірі відбилися і на духовному відомстві.

Розглянуті вище норми Зводу законів Російської імперії зберігали чинність і за правління сина Миколи I, Олександра II. Батько попіклувався, аби наслідник престолу отримав релігійне виховання [8, с.165]. Входячи на престол він, згідно із положеннями того ж Зводу законів, був миропомазаний за чином православної церкви, прочитав Символ Віри та обіцянку правити і судити за Божими заповідями. Всі ці дії не мали залишити сумнівів у тому, що глава держави захищатиме інтереси "панівної" віри. Новий імператор не став ламати існуючих принципів взаємин із церквою: "великий реформатор" зберіг верховенство монарха над релігійною організацією.

У питаннях керівництва церквою монархи взаємодіяли з Синодом. Втім, характер цієї "взаємодії" був далеким від рівноправного чи хоча б партнерського. Вже "Духовним

регламентом” визначалось, що Синод був позбавлений самостійності в законодавчій діяльності, оскільки його рішення не мали вступати в силу без згоди монарха. Такий порядок був підтверджений і низкою більш пізніх узаконень. Поставлений з самого початку в залежне становище від світських можновладців, Синод не став закладом, який би концентрував у своїх руках владу, що можна було б співвіднести з владою патріаршою. Такого не могло статися вже тому, що це суперечило б інтересам абсолютистської держави. Синоду була відведена скромніша роль провідника волі монархів. Звідси – чітко виражена тенденція бюрократизації системи, формально очолюваної Синодом. Як й інші органи влади, Синод не залишався закладом із незмінною структурою і повноваженнями. Йшов пошук оптимальної моделі управління.

Якщо за Катерини II та Павла I Синод не відновив навіть тих органів управління, які колись знаходились у його розпорядженні але пізніше були скорочені, то за наступних імператорів установа зазнала трансформацій, які цілком відповідали загальному контексту тогочасних реформ.

Межі компетенції Синоду були окреслені ще маніфестом Петра I від 21 січня 1721 р. та “Духовним регламентом”. Синод виступав знаряддям централізаторської та уніфікаторської політики, не лише продукуючи документи, яких мали дотримуватись на території всіх єпархій імперії, але і здійснюючи контроль за виконанням своїх розпоряджень, обмежуючи єпархіальну владу в праві приймати остаточні рішення з низки питань.

Серед основних сфер, якими мав опікуватись Синод, – участь у призначенні та переміщенні єпархіальних архієреїв, настоятелів і настоятельниць монастирів, керівників духовних навчальних закладів, позбавлення сану, підвищення в сані, нагородження, участь у процедурі отримання дозволу на зведення релігійних споруд, розпорядження церковним майном, контроль за діяльністю духовних навчальних закладів, органів єпархіальної влади тощо. Важливою сферою діяльності Синоду було виконання функцій вищої судової інстанції. Пізніше ми простежимо докладніше характер участі Синоду у вирішенні цих питань.

Число осіб, які засідали в Синоді, сталим не залишалось. За Катерини II та Павла I встановлені штатні норми часто порушувались, і кількість членів Синоду коливалась від 3 до 8. Не була стабільною ця кількість і за Олександра I. Постійними членами Синоду стали Московський і Київський митрополити. Інші ж єпархіальні архієреї для участі в роботі викликались. У 1819 р. були запроваджені нові штати, які включали першоприсутнього (Санкт-Петербурзького митрополита), двох єпархіальних архієреїв – членів Синоду, одного архієрея – засідателя, двох архімандритів – засідателів і протоієрея [1, с.132-133]. За Миколи I не раз мало місце введення до складу Синоду світських осіб [9, арк.Ззв.]. Між іншим, у 1835 р. членом Синоду став наслідник престолу. З іншого боку, далеко не кожен єпархіальний архієрей мав можливість бути викликаним для участі в роботі Синоду і, таким чином, хоча б номінально брати участь у вирішенні питань загальноімперського значення. Серед архієреїв Півдня таких було лише четверо: Амвросій (Серебренников), Інокентій (Борисов), Димитрій (Муретов) і Єлпідіфор (Бенедиктов).

Діяльність Синоду, характер його реального впливу, зміни структурних підрозділів вищої духовної влади мають розглядатись у тісному зв'язку з функціонуванням обер-прокурорів – світських осіб, які згідно з виданою 13 червня 1722 р. інструкцією стежили за роботою Синоду, представляючи інтереси монарха. Цією інструкцією обер-прокурор як “око государя” отримав потенційно великі можливості, які могли забезпечити його пріоритет у стосунках з присутніми Синоду, церковними ієрархами. Але в XVIII ст. інститут обер-прокурорства ще не розвинувся настільки, щоб реалізувати такий потенціал повною мірою.

Має рацію Ф. Благовидов, коли пише, що серед причин такої ситуації були відсутність чітко встановленого порядку взаємин верховної влади з вищим органом церковного управління, часткове збереження практики прямих взаємин монарха з Синодом [10, с.259]. Втім, Благовидов не дає відповіді на питання, чому саме була збережена така практика. Адже і Катерина II, і Павло I мали чудово розуміти, що це не додає авторитету обер-прокурорам. На нашу думку, стосовно Катерини II відповідь слід шукати в обставинах, які привели її на престол, у шляху, обраному нею для закріплення своєї влади, нарешті, у тому самому ставленні імператриці до релігії, про яке мова велася вище. Адже, заступивши місце Петра III, Катерина могла розраховувати на відсутність серйозної опозиції лише за умови порозуміння з владними структурами, які дістались їй у спадок. Відвертий цинічний волюнтаризм, притаманний політиці Петра I, Катерині не підходив. У той же час імператриця, щоб утримати владу, мала йти в тому самому напрямі посилення абсолютизму, що і Петро I. Для цього треба було не тільки знайти порозуміння зі світським та духовним відомствами, але і посилити їхню залежність. Тому по відношенню до Сенату імператрицею була застосована тактика відвернення уваги цієї установи від серйозних державних справ шляхом навантаження її величезною кількістю несуттєвих питань

внутрішнього управління. У результаті Катерина відібрала в Сенату більшість основних повноважень, якими він володів до того [11, с.53-55].

По відношенню ж до духовного відомства Катерина II застосувала метод підриву економічної могутності шляхом проведення секуляризації зі збереженням зовнішнього шанобливого ставлення до церковних ієрархів і православної віри. Приборкавши незадоволення деяких представників духовенства, імператриця не стала надалі загострювати ситуацію повним відвертим підпорядкуванням церкви світській владі, наявним проявом чого і стало б виконання в повному обсязі обер-прокурорами функцій, передбачених даною їм інструкцією. Катерину цілком задовольняла ситуація, коли синодальні члени були покірними виконавцями лише її, а не обер-прокурорської, волі. Самих же ієрархів тишило те, що їм вдалось зберігати паритет між своїми правами і реальною компетенцією “ока государева”.

Саме тому Синод виконував розпорядження С. Акчуріна, який був затверджений на обер-прокурорській посаді в липні 1775 р., переважно в тих випадках, коли ці розпорядження давались за безпосереднім наказом вищої влади. Коли ж Акчурін намагався діяти самостійно, у межах компетенції, даної йому обер-прокурорською інструкцією, члени Синоду зберігали можливість ігнорувати його волю. Багато в чому ситуація повторилась і за наступника Акчуріна, Наумова, який зайняв посаду в 1786 р. Щоправда, Синодом була виконана і ціла низка розпоряджень, виданих за власною ініціативою Наумова. Але ці розпорядження, як, наприклад, підтвердження обов’язку всіх закладів духовного відомства невідкладно доповідати Синодові про кожне розпорядження, дане їм безпосередньо імператрицею [12, с.16-17], відповідали інтересам самого Синоду. Більшу владу по відношенню до Синоду мав О. Мусін-Пушкін, який прийшов на зміну Наумову в 1791 р. Зокрема, він концентрував у своїх руках повний контроль за синодальною канцелярією [10, с.259-274]. Але Мусін-Пушкін, за характеристикою Тальберга, “був людиною церковною”, а тому не став перешкоджати членам Синоду прямо спілкуватись з імператрицею, отримуючи безпосередньо від неї укази і роблячи їй особисті доповіді [13, с.584].

За Павла I, правління якого було в цілому сприятливим для духовного відомства, пріоритет мали саме духовні ієрархи, а не обер-прокурори. В. Хованський, який займав обер-прокурорську посаду у 1797-1799 рр. і намагався посилити свій вплив, запровадив суворий нагляд за веденням синодальних і єпархіальних справ. Але на дії обер-прокурора поскаржився Казанський архієпископ Амвросій, який користувався особливою довірою імператора. Наслідок – відставка В. Хованського. Після цього Павло I зробив безпрецедентний крок – доручив Синоду самостійно обрати кандидатів на обер-прокурорську посаду. Однією із запропонованих осіб, на яку зробив ставку Синод, був Д. Хвостов. Його кандидатура і була затверджена імператором. Цілком природно, що новий обер-прокурор передав реальну повноту влади архієпископу Амвросію [13, с.587-588].

Разом з тим, за Павла I з-під реальної юрисдикції і обер-прокурора, і Синоду була виведена ціла ланка церковної системи, пов’язана із задоволенням релігійних потреб військових. Відомий своїми мілітарними схильностями імператор у 1800 р. призначив П. Озерецьковського обер-священником армії і флоту, надавши йому можливість безпосередньо, в обхід Синоду, спілкуватись і з імператором, і з місцевим духовенством.

Характер взаємин в останній чверті XVIII ст. Синоду із його обер-прокурорами, обсяг реальної влади останніх відбився і в документах вищих органів влади, що стосувались православної церкви на півдні України. Серед 284 таких законодавчих документів, які були прийняті з 1775 р. до смерті Павла I, збереглися у фондах українських архівів та музеїв і частково увійшли до ПЗЗРІ, лише стосовно 6 указів зазначено, що вони передані через обер-прокурора, і тільки стосовно 5 – що вони складені за пропозицією цього посадовця. Невисокий рівень впливу обер-прокурорів цього періоду відбився і в указах Синоду, які збереглися у фонді канцелярії цієї установи. Зокрема, жодна з 97 справ, розглянутих Синодом у 1775-1781 рр., що прямо стосувались питань церковного життя переважно Південної України, не була ініційована обер-прокурором [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20]. У фонді ж канцелярії самого обер-прокурора за ці роки збереглося лише 74 справи [21].

Щодо уваги, яка приділялась синодальною владою розбудові Південної України, то її рівень може бути проілюстрований документами того самого фонду синодальної канцелярії. Із 503 справ, що були розглянуті Синодом у 1777 р. і збереглися, регіону стосувались 16. У 1781 р. ці цифри становили 630 і 16, у 1791 р. – 455 і 23, у 1795 р. – 548 і 27, у 1800 р. – 1049 і 10 [16; 20; 22-24].

Здавалось би, увага влади до півдня України і за Катерини II, і тим більше за Павла I була незначною. Втім, при оцінці наведеної статистики необхідно враховувати деякі обставини. По-перше, ціла низка із цих справ включає десятки і навіть сотні документів, що стосувались питань облаштування південних єпархій. По-друге, якщо брати до уваги, що до названої загальної кількості справ, які розглядались Синодом, входило регулювання церковного життя в імперії в

цілому і в кожній з її православних єпархій, а також повідомлення по духовному відомству рішень Сенату, то частка південноукраїнських справ уже не здається такою скромною. Більш того, підрахунок кількості справ, які стосувались інших єпархій, дає підстави стверджувати, що увага до єпархій на півдні України з боку Синоду була вищою, ніж по відношенню до більшості інших. По-третє, треба зважити, що за Катерини II деякі важливі питання церковного життя Півдня були виведені з-під такого контролю, який Синод зберігав по відношенню до інших регіонів.

Отже, синодальна влада навіть за умов обмеження її повноважень щодо Південної України приділяла досить помітну увагу регіону (зараз не йдеться про характер цієї уваги). У цьому питанні Синод ішов у фарватері політики імператриці.

Що стосується уваги Синоду до півдня України в 1800 р., то вона дійсно була значно скромнішою. І в цьому теж неабияку роль зіграла політика глави держави. Вороже ставлячись до проєктів своєї матері, Павло I до 1800 р. вже встиг змінити багато що в єпархії регіону, якому приділяла стільки уваги Катерина. Пік активності Синоду, пов'язаної із цими змінами, минув, і тепер єпархія не претендувала на більшу, ніж інші відповідні церковно-територіальні одиниці імперії, турботу вищих ієрархів про її розвиток.

За царювання Олександра I держава мала вже інші пріоритети, які великою мірою визначались особою самого монарха, його оточенням. Ці ж фактори вплинули і на визначення компетенції Синоду. Перші роки після приходу до влади Олександра I ця компетенція не тільки не була обмежена, а навіть відновила деякі втрачені позиції: було звужено поле діяльності обер-священника, із поверненням Синоду контролю за військовим духовенством.

Такі зміни дали підстави О. Желобовському стверджувати, що відомство обер-священника було поставлене тепер на один рівень з відомствами єпархіальними [25, с.6]. Втім, у порівнянні з обер-священником компетенція єпархіальних архієреїв обмежувалась територією, а компетенція обер-священника – спеціалізацією лише стосовно однієї групи підлеглих духовного відомства. У межах кожної єпархії влада обер-священника поширювалась на значно меншу кількість осіб, ніж влада місцевого єпархіального архієрея. Здається, не дивно, що вирішення 10 справ стосовно півдня України, які збереглися у фонді канцелярії Синоду за 1805 р., було ініційоване місцевою єпархіальною владою, і лише 3 справи цього регіону розглядались за поданням обер-священника [26]. У 1810 р. за доповіддю Катеринославського єпархіального архієрея було розпочато 41 справу, за доповіддю ж обер-священника армії і флоту – 7 справ стосовно Півдня [27]. Але ці показники не відбивають чисельного співвідношення єпархіального і військового духовенства, оскільки перше набагато більше ніж у 6 разів переважало друге навіть у південноукраїнському краї, який за чисельністю об'єктів, що знаходились у віданні обер-священника, перевищував більшість інших регіонів імперії. Пояснення ситуації є досить простим — військова держава потребувала більшої уваги саме до військового відомства. І навіть особиста неприязнь імператора до персони на посаді обер-священника суттєво не змінила цю ситуацію.

Події перших років правління Олександра I дали вищим ієрархам підстави сподіватись, що Синод збереже свою певну автономність по відношенню до обер-прокурора. Дійсно, ставленик Синоду Д. Хвостов продовжував займати обер-прокурорську посаду до 1803 р. Його наступник, О. Яковлев, протримався у владі лише 9 місяців і був змушений просити відставки, не витримавши незадоволення ієрархів. О. Голіцин, призначений після Яковлева, здавалось, мало підходив для керівництва духовним відомством, а тому синодальні члени плекали надію, що він не буде приділяти достатньої уваги виконанню своїх обов'язків [10, с.327].

Але ієрархи прорахувались. О. Голіцин став правою рукою імператора в його перетвореннях, і в той же час грозою самих синодальних членів. Великою мірою саме завдяки цьому обер-прокурору Синод поступово був трансформований в установу, яка мало чим відрізнялась від сформованих у результаті олександрівських реформ міністерств. Сам Голіцин крок за кроком зосереджував у своїх руках все більше повноважень. Серед етапів посилення влади обер-прокурора і, навпаки, ослаблення ролі вищих церковних ієрархів – створення Комісії духовних училищ, підпорядкованої безпосередньо Голіцину, поєднання з 1810 р. обер-прокурорських обов'язків із посадою Міністра народної освіти. Додамо сюди і те, що з 1811 р. під управління Голіцина поступив Департамент іноземних сповідань. Таким чином, були сформовані передумови для того, щоб у жовтні 1817 р. з'явився маніфест про створення Міністерства духовних справ і народної освіти [28, с.814-834], яке і було передано Голіцину. Один із двох департаментів цього міністерства – Департамент духовних справ – мав опікуватись як християнськими, так й іншими конфесіями. Лише одне з чотирьох відділень цього департаменту мало розглядати справи православної церкви. Посівши посаду міністра, Голіцин поступився своїм обер-прокурорським кріслом П. Мещерському (до речі, колишньому Херсонському губернатору) [7, с.185], але це лише посилювало його вплив, оскільки новий обер-прокурор став фігурою веденою, причому вів його Голіцин, який фактично зберіг за собою спрямовуючий вплив

у Синоді [29, с.34]. Зберіг за собою Голіцин і головну роль в Російському Біблійному товаристві, утвореному в 1812 р. під його ж президентством [30].

Звичайно, далеко не всі, і особливо православні церковні ієрархи, були задоволені діяльністю О. Голіцина, яка не була спрямована на безумовну підтримку лише “панівної” віри. Сформувалась опозиція, дії якої, врешті-решт, стали причиною відставки Міністра духовних справ і народної освіти в 1824 р. [31]. Після цього обер-прокуратура відновила позиції: колишнє Перше відділення Департаменту духовних справ тепер мало функціонувати під назвою Відділення духовних справ греко-російського сповідання при обер-прокурорі Святішого Синоду.

Невдовзі змінилась особа на імператорському троні. Микола I не став усувати обер-прокурора, і П. Мещерський протримався на цій посаді до 1833 р. І тепер ця фігура не була самостійною. Але вів її вже не О. Голіцин, а імператор. Як ця несамостійність, так і намагання обер-прокурора не конфліктувати із членами Синоду врешті-решт призвели до того, що справи канцелярії Синоду та обер-прокурора Синоду були запущені. Ситуацію був покликаний виправити С. Нечаєв, який замінив П. Мещерського. Він уже набагато більше відповідав поглядам імператора на те, як мають вестись справи. За характеристикою І. Смолича, Нечаєв був, перш за все, канцеляристом і бюрократом, любителем порядку і педантичних звітів [1, с.162]. Цей обер-прокурор на власний розсуд змінював ухвали Синоду, перебрав на себе керівництво уніатськими і розкольніцькими справами, міг представляти архієреїв в обхід Синоду [32, с.138]. Не дивно, що це викликало неабияке незадоволення вищих ієрархів, дещо розбещених м'якістю дій П. Мещерського.

Зрозуміла радість членів Синоду, викликана зміною в 1836 р. особи на обер-прокурорській посаді. Втім, ця радість виявилась передчасною: владу, яку отримав над Синодом наступник С. Нечаєва, М. Протасов, можна порівняти хіба що з владою О. Голіцина. В особі генерала М. Протасова Микола I знайшов таку людину, якою був О. Голіцин для Олександра I. Людину, що була не тільки близькою імператору за поглядами, але й енергійним провідником його політики. Будучи військовим і розуміючи прихильність Миколи I до військових методів керівництва, М. Протасов міг, не вагаючись, визначити, у якому стилі організувати управління підконтрольним йому відомством. За Протасова церква стала не менше, а то й більше, просякнута “військовим духом”, ніж інші державні інституції.

1 березня 1839 р. імператором було затверджено одразу 3 положення, які змінювали структуру синодального управління. Відділення духовних справ православного та греко-уніатського сповідань були об'єднані з канцелярією обер-прокурора Синоду. Утворений раніше Господарський комітет трансформувався у Господарське управління із функцією завідування фінансовими аспектами діяльності Синоду. Під повний контроль обер-прокурора потрапило нововлаштоване Духовно-навчальне управління [33, с.178-186].

Штати новоутворених і реформованих структур відповідали міністерським штатам. Таким чином, створювалась мережа підрозділів, які обмежували компетенцію Синоду, зосереджуючи справочинство в руках світських чиновників, підпорядкованих саме обер-прокурору, а не Синоду. Це стало важливим кроком на шляху перетворення офіційної церкви на державну інституцію, глибоко інтегровану в установи світської влади [34].

Посилення впливу обер-прокурора на діяльність Синоду в період правління Миколи I відбулось і в справах, які вищі ієрархи розглядали стосовно церкви на півдні України. Кількість справ, ініційованих місцевими архієреями, не набагато перевищувала, а то була й меншою за ту, що ініціювались обер-прокурором. Так, за 1830 р. у фонді канцелярії Синоду збереглося 7 справ стосовно півдня України, які почалися за поданням Катеринославського, Херсонського й Таврійського єпархіального архієрея, і 7 же справ, початок яким поклав обер-прокурор [35]. У 1840 р. за доповідями Херсонського та Катеринославського архієреїв почалось відповідно 15 і 6 справ, а за пропозицією синодального обер-прокурора – 14 [36]. У 1850 р. ці показники становили 16, 3 і 16 відповідно [37].

Звичайно, обмеження впливу Синоду не могло не турбувати ієрархів. Серед незадоволених був і архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій (Борисов). Ним була складена записка про необхідність впорядкувати синодальну структуру. Досить красномовним був уже початок цього документа: “Із усіх закладів Російської імперії немає жодного, який би в недостатності і не влаштованості своїй міг би зрівнятися з теперішнім станом... Синоду. Жаль і жах охоплюють, коли збагнемо, чим він має бути, для чого призначений, що від нього залежить, і чим він є насправді, якщо загрожує Батьківщині і церкві його нещасний стан” [9, арк.3]. Інокентієм навіть був розроблений проект, який передбачав коригування принципів взаємин Синоду з обер-прокурором. Лейтмотивом проекту було обмеження впливу світських чиновників на дії Синоду.

Незадоволення ієрархів не змінило створену структуру. Причому справа була не стільки в персоналіях, скільки саме в системі. Кінець протасівської епохи, який майже співпав з кінцем правління Миколи I, і прихід до обер-прокурорського крісла набагато більш шанобливого до

духовенства графа Толстого не викликали суттєвого зменшення значення інституту обер-прокурорства. У цьому контексті не здається дивним, що в 1860 р. за пропозицією Толстого Синод розглянув принаймні 18 справ, що стосувались церковного життя єпархій Півдня. У цьому ж році за доповіддю архієпископа Херсонського було розглянуто 12 справ, за доповідями архієреїв Таврійського і Катеринославського – по 4 справи [38].

Дослідження документів вищих органів державної влади 1775-1861 рр. [39] дозволяє стверджувати, що увага Петербурга до церкви на півдні України не була сталою ні хронологічно, ні тематично, ні територіально.

Як вже зазначалось, пік інтересу до розбудови церковного устрою краю припадав на правління Катерини II, і цей інтерес великою мірою визначався роллю Південної України в геополітичних планах імператриці. Підвищена увага, яка приділялась церкві регіону в перші роки правління Павла I, мала вже дещо іншу природу – імператор докладав зусиль до того, аби позбавити Південь тих особливих прав та привілеїв, які край отримав завдяки опіці Катерини. Відтепер розвиток церкви Південної України не входив у коло пріоритетних завдань, і Петербург час від часу проявляв велику активність щодо регламентації не церковного устрою в регіоні в цілому, але лише стосовно окремих його аспектів або ж територіальних складових краю.

Аспекти церковного устрою, яким приділялась спеціальна увага імперської влади, визначались тими пріоритетами, які мав Петербург у конкретні історичні моменти. Якщо регіон в силу тих чи інших обставин займав особливе місце в реалізації певних планів центру, то і на церкву Півдня зверталась більша увага у зв'язку саме з цим. Так, свого часу край відчував більшу опіку ніж інші складові держави у зв'язку із розміщенням тут військових поселень, подіями Кримської війни. Відповідно і першочергова увага приділялась забезпеченню релігійних потреб цих поселень, регламентації прав і привілеїв військового духовенства.

Цим же певною мірою обумовлювалась і неоднакова зацікавленість імперської влади розвитком складових церковно-територіальної системи регіону. У низці випадків у центр уваги потрапляли окремі населенні пункти. Причому одні з них, як то Одеса, викликали таку увагу, в першу чергу, у зв'язку зі своїм могутнім економічним потенціалом і виконанням функцій адміністративних центрів. Інші – через розміщення в них підрозділів збройних сил (військові поселення, фортеці Південної України). Треті – через знаходження в них неправославних мешканців, у наведенні яких до “панівної” віри висловлював зацікавленість монарх.

Неоднакова увага Петербурга проявилась і на рівні більш крупних церковно-територіальних одиниць, включаючи рівень єпархіальний. Так, після 1836 р. досить чітко простежується значно більша зацікавленість центру в розвитку Херсонської й Таврійської єпархії, аніж єпархії Катеринославської й Таганрозької.

Таким чином, церковне життя на півдні України відчувало на собі зміни уваги імперського центру до регіону в цілому і до його складових. Разом із тим, несталість уваги монархів та Синоду до розвитку різних аспектів церковного устрою краю знаходила втілення і в документах, які стосувались держави в цілому. І тут церковне життя Південної України відчувало ті ж коливання державної політики, що впливали на церкву всієї держави і кожної її частини. Ці коливання великою мірою обумовлювались пріоритетною роллю імператорів у спрямуванні церковного життя, зменшенням автономності Синоду в прийнятті рішень, бюрократизацією цього органу і посиленням його залежності від світської влади.

#### Джерела та література

1. Смолич И.К. История русской церкви 1700-1917: пер. с нем. – М., 1996. – Часть первая.
2. Ammann A.M. Church Affairs // Catherine the Great. A profile. – New York: Hill and Wang, 1972.
3. Чиж В.Ф. Психология злодея, властелина, фанатика. Записки психиатра / Предисл., сост., перевод инояз. текстов Н.Т. Унанянц. – М., 2001.
4. Оболенский Г.Л. Император Павел I. – М., 2000.
5. Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М., 1996.
6. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 1193: “Указы Херсонской духовной консистории. 1844 г.”.
7. Чистович И.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. Комиссия Духовных Училищ. – СПб., 1894.
8. Российские самодержцы (1801-1917) / Отв. ред. А.П. Корелин. – 2-е изд. – М., 1994.
9. ВР РНБ. – Ф. 313: “Иннокентий, архиепископ Херсонский. Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов)”. – Спр. 15: “Записка о Синоде. С приложением устава Синода, синодального управления и обер-прокуриата. После 1840 г.”.
10. Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVIII и первой половине XIX столетия (Развитие обер-прокурорской власти в синодальном ведомстве). Опыт исторического исследования. – Казань, 1899.
11. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. – К., 2000.
12. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXIII.

13. Тальберг Н. История Русской Церкви. – Псков, 1994. – Т. II.
14. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 796: “Канцелярия Синода”. – Оп. 56: “1775 г.”.
15. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 57: “1776 г.”. – Спр. 472: “По донесению архиепископа Славянского Евгения, об учреждении духовного правления в Славянской епархии. 1776 г.”.
16. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 58: “1777 г.”.
17. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 59: “1778 г.”.
18. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 60: “1779 г.”.
19. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 61: “1780 г.”.
20. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 62: “1781 г.”.
21. РДІА. – Ф. 797: “Канцелярия обер-прокурора Синода”. – Оп. 1.
22. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 72: “1791 г.”.
23. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 76: “1795 г.”.
24. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 81: “1800 г.”.
25. Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк. – СПб., 1902.
26. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 86: “1805 г.”.
27. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 91: “1810 г.”.
28. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXXIV.
29. Дмитриев С.С. Православная церковь и государство в предреформенной России // История СССР. – 1966. – № 4.
30. Batalden S.K. Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the imperial Russian Bible Society // Church, Nation and State in Russia and Ukraine. – Edmonton, 1990.
31. Кондаков Ю.Е. Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801-1825 гг.). – СПб., 1998.
32. Верховский П.В. Очерки по истории Русской Церкви в XVIII и XIX ст. Выпуск первый. – Варшава, 1912.
33. ПСЗРИ. – СПб., 1840. – Собр. II. – Т. XIV. – Отд. I.
34. Edwards D.W. The system of Nicholas I in Church–State Relations // Russian Orthodoxy under the Old Regime. – Minneapolis, 1978.
35. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 111: “1830 г.”.
36. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 121: “1840 г.”.
37. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 131: “1850 г.”.
38. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 141: “1860 г.”.
39. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). – Запоріжжя, 2004.

#### Summary

The article investigates the influence of social and political processes in Russian Empire in the last quarter of XVIII – middle of XIXth century upon the church life in Southern Ukraine.

*I. I. Krivoшея*

## РЕФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПРОЕКТАХ МАГНАТА СТАНІСЛАВА ЩЕНСНИ ПОТОЦЬКОГО

Події кінця XVIII століття, що змінили геополітику Центрально-Східної Європи (ліквідація козацької автономії, поділи Речі Посполитої), зміцнили позицію Російської імперії на міжнародній арені і суттєво вплинули на історичну долю польського і українського народів. В історії кожного народу є постаті, яких називають “одіюзними діячами” або “злыми геніями”, але коли особі дають таку невтішну характеристику, то зазвичай гіперболізують саме ті факти та результати діяльності, які, без сумніву, заплямовують її біографію. “Біографія як історія життя та жанр літератури є окремим історико-культурологічним феноменом суспільства, який досліджується в багатьох контекстах і аспектах” [1, с. 10].

У цьому контексті, нам видається цікавим з’ясувати, яка роль відводилася “українському питанню” у діяльності одного з найвпливовіших і найбагатших польських магнатів другої половини XVIII – початку XIX ст. – Станіслава Потоцького, який належав до стародавнього польського аристократичного роду, історія якого багато в чому оповита ореолом таємничості.

Постать Станіслава Потоцького цікавила і цікавить переважно польських і українських дослідників. Серед публікацій, в яких висвітлюються окремі аспекти політики магната щодо українських земель, варто згадати праці В. Серчика, Є. Лоека, П. Усенка, М. Ходоровського. У пропонованій розвідці спробуємо, на основі праць попередників та архівних джерел, виокремити “українське питання” як важливий сегмент суспільної діяльності Станіслава Потоцького.